

एकविसाव्या शतकातील महिलांचे पर्यावरणीय क्षेत्रातील नेतृत्व: आव्हाने आणि संधी

रवींद्र धोंडीभाऊ हांडे

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग,
एस एन डी टी कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, कर्वे रोड, पुणे

Corresponding Author: रवींद्र धोंडीभाऊ हांडे

Email: ravihande11@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.13777422

गोष्टवारा:

हा शोधनिबंध २१ व्या शतकात महिलांचे पर्यावरणीय नेतृत्व आणि संवर्धनातील महत्त्वपूर्ण योगदान अधोरेखित करतो. ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायांतील महिलांनी पारंपरिक ज्ञान आणि पद्धतींच्या माध्यमातून पर्यावरणीय संरक्षणात ऐतिहासिक योगदान दिले आहे. निसर्गशी त्यांच्या गाढ संबंधामुळे, त्या टिकाऊ कृषी पद्धतींचा अवलंब करू शकतात, स्थानिक जलस्रोतांचे व्यवस्थापन करतात आणि जैवविविधतेचे संरक्षण करतात. त्यांच्या महत्त्वपूर्ण योगदानांवर लक्ष देत असताना, महिलांना सांस्कृतिक अडचणी, आर्थिक विषमता आणि नेतृत्वाच्या संधींचा अभाव यांसारख्या अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. या शोधनिबंधात, महिलांच्या पर्यावरणीय चळवळीतील सहभागाचे प्रकरणांचे अध्ययन केले आहे, जसे की चिपको आणि नर्मदा बचाओ आंदोलन, ज्यामध्ये त्यांनी जलवायू क्रिया आणि संरक्षणाच्या प्रयत्नांत सक्रिय सहभाग घेतला आहे. तसेच, महिलांचे नेतृत्व भविष्याच्या टिकाऊ विकास धोरणांवर कसे प्रभाव टाकू शकते हे देखील अभ्यासले आहे. महिलांना पर्यावरणीय निर्णय प्रक्रियेत सामील करणे हे पर्यावरणीय समस्यांचे समग्र आणि टिकाऊ समाधान साधण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. या शोधनिबंधाचा उद्देश धोरणात्मक हस्तक्षेप आणि समर्थनासाठी महत्त्वाच्या क्षेत्रांचा शोध घेऊन महिलांच्या सक्षमीकरण आणि पर्यावरणीय टिकाऊपणाबद्दल चर्चा करणे हा आहे.

बीजसंज्ञा: पर्यावरण नेतृत्व, महिला सहभाग, शाश्वत विकास, जैवविविधता संरक्षण

प्रस्तावना:

पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन हे एकविसाव्या शतकातील सर्वात महत्त्वाचे विषय ठरले आहेत. वाढती जागतिक तापमानवाढ, पर्यावरणीय असंतुलन, जलवायू बदल, जैवविविधतेचा ऱ्हास या समस्यांमुळे पृथ्वीवर मानवी अस्तित्व धोक्यात आले आहे. अशा परिस्थितीत, महिलांनी पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी आणि संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. इतिहासात पाहता, महिलांचे पर्यावरणीय संवर्धनाचे योगदान पारंपरिक समाज व्यवस्थेतील त्यांची भूमिकांशी निगडित होते. उदाहरणार्थ, जलस्रोत, वनीकरण, आणि शेतीसारख्या क्षेत्रांमध्ये त्यांनी आपले अनुभव आणि ज्ञान वापरून पर्यावरण संरक्षणाला चालना दिली.

आधुनिक काळात, महिलांनी शाश्वत विकास आणि पर्यावरणीय उपक्रमांमध्ये नेतृत्व करण्यास सुरुवात केली आहे. त्यांच्या पारंपरिक ज्ञानामुळे तसेच सामाजिक-सांस्कृतिक भूमिकांमुळे महिलांचे पर्यावरणाविषयीचे योगदान अद्वितीय ठरते. त्यांनी जागतिक स्तरावर पर्यावरणीय संरक्षण चळवळींमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे. यामध्ये चिपको आंदोलन, नर्मदा बचाओ आंदोलन,

आणि ग्रीन बेल्ट मूव्हमेंट यांसारख्या उपक्रमांचा उल्लेख करता येईल. महिलांनी कचरा व्यवस्थापन, जलसंवर्धन, नूतनीकरणीय ऊर्जा यांसारख्या क्षेत्रातही उल्लेखनीय कार्य केले आहे.

तथापि, या प्रक्रियेत महिलांना अनेक आव्हानेही सहन करावी लागली आहेत. त्यांची सांस्कृतिक आणि सामाजिक बंधने, आर्थिक असमानता, आणि नेतृत्वाच्या संधींमध्ये लिंगभेद यामुळे त्यांच्या योगदानाला मर्यादा येत आहेत. परंतु, या आव्हानांचा सामना करून महिलांनी अनेक संधींची निर्मिती केली आहे. या शोधनिबंधात महिलांचे पर्यावरणीय संवर्धनातील नेतृत्व, त्यांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांचा आढावा, तसेच भविष्यातील संधी यांचा सखोल अभ्यास केला आहे.

उद्दिष्टे:

१. २१ व्या शतकातील महिलांच्या पर्यावरणीय नेतृत्वाचा अभ्यास करणे.
२. महिलांना पर्यावरण संरक्षणातील सहभागात येणाऱ्या आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
३. पर्यावरणीय नेतृत्वातील संधी आणि शाश्वत विकासाचे मार्गदर्शन कसे होऊ शकते याचा अभ्यास करणे.

अभ्यासपद्धती:

या संशोधनासाठी गुणात्मक आणि प्रमाणात्मक दोन्ही अभ्यासपद्धतींचा वापर केला आहे. गुणात्मक पद्धती अंतर्गत महिलांच्या अनुभवांवर आधारित द्वितीय स्रोतांचा अभ्यास केला आहे, ज्यात त्यांनी पर्यावरण संवर्धनातील योगदान दिलेले आहे. प्रमाणात्मक अभ्यासासाठी सर्वेक्षणे, आकडेवारी, वर्तमानपत्रातील लेख आणि शोधपत्रिकांचा वापर केला आहे. महिलांचे पर्यावरण क्षेत्रातील नेतृत्व, त्यांच्या योगदानाचे परिणाम, आणि समाजावर होणाऱ्या परिणामांची मोजमाप करण्यात करण्यात आले आहे. या अभ्यासात विविध संस्थांनी दिलेल्या अहवालांचा तसेच सरकारी धोरणांचा समावेश केला आहे, ज्यामुळे महिलांचा सहभाग आणि संधींचे व्यवस्थित विश्लेषण करता आले. क्षेत्रातील तज्ज्ञ आणि महिलांच्या प्रसिद्ध झालेल्या व प्रसारित झालेल्या मूलाखतींचा सखोल आढावा घेतला आहे.

महिलांचे पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञान आणि योगदान:

महिलांनी पारंपरिक दृष्टिकोनातून निसर्गाशी आपला दीर्घकालीन आणि घट्ट संबंध निर्माण केला आहे. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी समाजांमध्ये, महिलांनी नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनासाठी आणि व्यवस्थापनासाठी अनेक पिढ्यांपासून योगदान दिले आहे. त्यांनी आपल्या पारंपरिक ज्ञानाच्या आधारे जलस्रोत व्यवस्थापन, जैवविविधतेचे संरक्षण, आणि शाश्वत शेतीच्या पद्धतींचा अवलंब केला आहे. या पारंपरिक ज्ञानाने केवळ पर्यावरणीय संवर्धनच घडवले नाही, तर समाजाच्या उपजीविकेसाठीही महत्त्वपूर्ण आधार ठरला आहे.

1. महिलांचे पर्यावरणाशी असलेले ऐतिहासिक नाते:

महिलांचे पर्यावरणाशी असलेले नाते त्यांच्या पारंपरिक जीवनशैलीशी जोडलेले आहे. खासकरून आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील महिलांना पर्यावरणाची अतिशय सखोल जाण असते, कारण त्या आपल्या दैनंदिन उपजीविकेसाठी नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे महिलांचे निसर्गाशी असलेले नाते हे शाश्वत विकासाच्या दिशेने मोठे योगदान देणारे ठरते.

उदाहरणार्थ, शेतकरी महिला आपल्या शेतीच्या कामात अशा पद्धतींचा वापर करतात ज्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन राखले जाऊ शकते. जैविक शेतीचा अवलंब करून त्या केवळ पर्यावरणाला हानी पोहोचवणाऱ्या रासायनिक खतांचा वापर टाळतातच नाहीत, तर मातीची गुणवत्ता सुधारण्यात आणि जैवविविधतेचे संरक्षण करण्यातही मदत करतात. याशिवाय, त्या पाण्याचा शाश्वत वापर करण्याच्या पद्धतींचा वापर करून जल व्यवस्थापनात मोठे योगदान देतात. पाणी वाचवण्याच्या पद्धती, जसे की पाण्याचे पुनर्वापर यांसारख्या तंत्रांचा वापर त्या आपल्या शेतीत करत असतात.

रवींद्र धोंडीभाऊ हांडे**आदिवासी महिलांचे योगदान:**

आदिवासी समाजातील महिलांनी त्यांच्या पारंपरिक जीवनशैलीतून जंगलांचे संरक्षण केले आहे. या समाजातील महिलांनी पिढ्यान्पिढ्या जंगलांच्या संरक्षणात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली आहे. उदाहरणार्थ, आदिवासी समाजातील महिलांनी औषधी वनस्पतींना वाचवण्यासाठी विशेष पारंपरिक तंत्रांचा वापर केला आहे, ज्यामुळे जंगलांची जैवविविधता जपली जाते.

2. महिलांचे जैवविविधतेसाठी योगदान:

महिलांचे जैवविविधतेच्या रक्षणातील योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महिलांनी वनस्पती, प्राणी, आणि अन्य जैवसंपत्तीचे संवर्धन करण्यासाठी पारंपरिक पद्धतींचा वापर केला आहे. विशेषतः स्थानिक प्रजाती आणि वाणांचे संरक्षण करण्यासाठी महिलांनी आपले पारंपरिक ज्ञान वापरले आहे. या ज्ञानामुळे त्यांनी शेतातील उत्पन्न टिकवून ठेवण्यास मदत केली आहे.

स्थानिक प्रजातींचे संरक्षण:

ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिलांनी आपल्या जीवनशैलीत स्थानिक वनस्पतींचा वापर करून त्या प्रजातींचे संवर्धन केले आहे. यामुळे जैवविविधता टिकवून ठेवण्यास मदत झाली आहे. उदाहरणार्थ, आदिवासी समाजातील महिलांनी जंगलातील विविध औषधी वनस्पतींचा वापर करून त्यांचे संवर्धन केले आहे. या वनस्पतींच्या वैद्यकीय गुणधर्मांमुळे त्या समाजाच्या उपजीविकेसाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात.

वन्यजीवांचे संरक्षण:

महिलांनी वन्यजीवांचे संरक्षण करण्यासाठी आपल्या पारंपरिक ज्ञानाचा वापर केला आहे. जंगलांमध्ये वन्य प्राण्यांच्या वावरण्याच्या मार्गांची माहिती असणाऱ्या महिलांनी अशा प्राण्यांच्या संरक्षणासाठी विविध उपाययोजना केल्या आहेत. उदाहरणार्थ, अशा प्राण्यांच्या नैसर्गिक अधिवासांमध्ये हस्तक्षेप टाळण्यासाठी स्थानिक महिलांनी काही विशिष्ट क्षेत्रांना अभयारण्य म्हणून राखण्याचे काम केले आहे, तसेच कोकणातील हजारो एकरवर असलेल्या देवराया.

3. जल व्यवस्थापनातील महिलांचे योगदान:

महिलांचे जल व्यवस्थापनातील पारंपरिक ज्ञान पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महिलांनी पाण्याच्या वापराचे शाश्वत व्यवस्थापन करण्यासाठी विविध पारंपरिक तंत्रांचा वापर केला आहे. पाण्याची उपलब्धता कमी असलेल्या क्षेत्रांत महिलांनी पाणी वाचवण्यासाठी 'रेनवॉटर हार्वेस्टिंग' (पावसाच्या पाण्याचे संकलन) तंत्राचा वापर केला आहे.

पारंपरिक जल व्यवस्थापन:

महिलांनी स्थानिक जलस्रोतांचे संवर्धन करण्यासाठी पारंपरिक जल व्यवस्थापन पद्धतींचा वापर केला आहे. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील अनेक ग्रामीण

भागांतील महिलांनी 'पाणलोट व्यवस्थापन' या पारंपरिक तंत्राचा वापर करून गावांमध्ये जलसंवर्धन घडवून आणले आहे. तसेच, गटारी आणि विहिरींची देखभाल, पाण्याचा ताण कमी करण्यासाठी महिलांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे अनेक भागांमध्ये जलस्रोतांचे संरक्षण घडले आहे.

इ) एकविसाव्या शतकातील महिलांचे नेतृत्व:

एकविसाव्या शतकात महिलांचे पर्यावरण क्षेत्रातील नेतृत्व विशेष महत्त्वाचे ठरले आहे. बदलत्या पर्यावरणीय संकटांचा सामना करण्यासाठी महिलांनी केवळ स्थानिक पातळीवरच नव्हे तर जागतिक स्तरावरही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांनी पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनासाठी विविध उपक्रमांमध्ये नेतृत्वाची भूमिका पार पाडली आहे. महिलांचे हे नेतृत्व केवळ विशिष्ट उपक्रमांपुरते मर्यादित न राहता जागतिक धोरणांच्या निर्मितीतही महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. विशेषतः संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये (Sustainable Development Goals - SDGs) महिलांच्या सहभागाला दिलेले महत्त्व, त्यांच्या योगदानाचे प्रमाण दर्शवते.

१. जागतिक पातळीवरील महिलांचे नेतृत्व:

महिलांनी जागतिक स्तरावर पर्यावरणीय धोरणांच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध उपक्रमांमध्ये आणि परिषदांमध्ये महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. 1992 मध्ये झालेल्या रियो अर्थ समिट (Rio Earth Summit) पासून महिलांच्या योगदानाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. त्यानंतर झालेल्या विविध आंतरराष्ट्रीय परिषदा आणि परिषदांमध्ये, महिलांच्या भूमिका अधिक स्पष्टपणे पुढे आल्या.

उदाहरणार्थ, 2015 मध्ये पॅरिस येथे झालेल्या हवामान बदल परिषदेत (COP21) महिलांच्या योगदानाचे महत्त्व पुन्हा एकदा अधोरेखित झाले. अनेक महिलांनी हवामान बदलाशी संबंधित धोरणांमध्ये नेतृत्व केले. विशेषतः शाश्वत विकासाच्या ध्येयांमध्ये (SDGs), जसे की "हवामान कृती" (SDG 13), "नूतनीकरणीय ऊर्जा" (SDG 7), आणि "समानता" (SDG 5), महिलांचे नेतृत्व अधिक प्रभावी झाले आहे.

आंतरराष्ट्रीय पर्यावरणीय चळवळींमध्ये महिलांच्या नेतृत्वाची आणखी एक उदाहरण म्हणजे वंगारी मथाई (Wangari Maathai) यांनी सुरू केलेले ग्रीन बेल्ट मूव्हमेंट. ही चळवळ नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण, विशेषतः वनीकरण आणि स्थानिक समाजातील महिलांना सक्षम करण्यासाठी होती. वंगारी मथाई यांना यासाठी 2004 मध्ये नोबेल शांतता पुरस्काराने सन्मानित केले गेले, ज्यामुळे जागतिक पर्यावरणीय नेतृत्वात महिलांचे स्थान अधोरेखित झाले.

तसेच, "क्लायमेट चेंज" आणि "नूतनीकरणीय ऊर्जा" या क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या नेतृत्वाचा महत्त्वपूर्ण वाटा

आहे. अनेक महिला वैज्ञानिक, सामाजिक कार्यकर्त्या, आणि धोरणकारांनी पर्यावरण संवर्धनासाठी पुढाकार घेतला आहे. उदाहरणार्थ, ग्रेटा थुनबर्गसारख्या तरुण कार्यकर्त्यांनी जागतिक पातळीवर पर्यावरणीय संकटांबद्दल जनजागृती केली आहे, ज्यामुळे महिलांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव वाढला आहे.

२. स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवरील महिलांचे योगदान:

पर्यावरणीय चळवळींमध्ये जागतिक स्तरावर महिलांचे नेतृत्व महत्त्वपूर्ण असले तरी स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. विशेषतः भारतातील चळवळींमध्ये महिलांनी नेतृत्व करून पर्यावरण संरक्षणाचे महत्त्व सिद्ध केले आहे.

(अ) चिपको आंदोलन (Chipko Movement):

चिपको आंदोलन हे उत्तराखंडच्या हिमालयीन भागातील ग्रामीण महिलांनी सुरू केलेले एक महत्त्वाचे पर्यावरणीय आंदोलन होते. 1970 च्या दशकात जंगलतोडीविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी स्थानिक महिलांनी झाडे वाचवण्यासाठी आपल्या शरीरांचा वापर केला आणि झाडांना मिठी मारली. त्यामुळे "चिपको" या शब्दाचा अर्थ "मिठी मारणे" असा झाला. या चळवळीचे नेतृत्व विशेषतः स्थानिक महिलांनी केले होते, ज्यांनी आपल्या जंगलांचे रक्षण करण्यासाठी हे साहसी पाऊल उचलले. या चळवळीने पुढे जागतिक पातळीवर पर्यावरणीय चळवळींना चालना दिली आणि महिलांच्या नेतृत्वाचे महत्त्व अधोरेखित केले.

(ब) नर्मदा बचाओ आंदोलन (Narmada Bachao Andolan):

नर्मदा बचाओ आंदोलन हे भारतातील नर्मदा नदीवर मोठ्या धरणांच्या बांधकामाविरोधात सुरू केलेले एक आणखी महत्त्वाचे पर्यावरणीय आंदोलन आहे. या आंदोलनात मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखाली स्थानिक महिलांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला. या महिलांनी आपल्या निसर्गाच्या संसाधनांचे रक्षण करण्यासाठी आक्रमक भूमिका घेतली आणि पर्यावरणीय नुकसानाविरुद्ध आवाज उठवला.

(क) जलसंवर्धन आणि शाश्वत शेती:

महिलांनी स्थानिक स्तरावर जलस्रोत व्यवस्थापन आणि शाश्वत शेती क्षेत्रातही मोठे योगदान दिले आहे. ग्रामीण भागातील महिलांनी पाणी वाचवण्यासाठी आणि शेतीला आवश्यक असलेल्या नैसर्गिक संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले आहेत. राजस्थानमधील "जलसंपत्ती" प्रकल्पात महिलांनी जलसंवर्धनाच्या विविध पद्धती अवलंबून स्थानिक जलस्रोतांचे संरक्षण केले आहे.

(ड) जैविक शेती आणि सेंद्रिय उत्पादन:

महिलांनी शाश्वत शेतीच्या उपक्रमांमध्ये मोठे योगदान दिले आहे. शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील महिलांनी जैविक शेतीचे तंत्रज्ञान वापरून पर्यावरणाला अनुकूल असे उत्पादन घेतले आहे. विशेषतः जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर

करून निसर्गाच्या संतुलनाला धक्का न लावता शेती करणे हे महिलांचे नेतृत्व स्पष्टपणे दाखवते. अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले सारख्या आदिवासी भागात बीजमाता राहीबाई पोपेरे यांनी हजारो पारंपरिक बीयाणाचे संवर्धन करून प्रसार केला आहे.

३. शैक्षणिक आणि संशोधनात्मक योगदान:

महिलांनी शैक्षणिक आणि संशोधन क्षेत्रातही पर्यावरणीय उपक्रमांमध्ये नेतृत्व केले आहे. विशेषतः पर्यावरणशास्त्र, जलसंवर्धन, हवामान बदल, आणि प्रदूषण यांसारख्या विषयांमध्ये संशोधन करणाऱ्या महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. उदाहरणार्थ, भारतीय वैज्ञानिक आणि पर्यावरणतज्ज्ञ वंदना शिवा यांनी जैवविविधतेच्या रक्षणासाठी आणि पर्यावरणीय न्यायासाठी मोठे योगदान दिले आहे. पर्यावरण क्षेत्रात अभ्यासपूर्ण मांडणी करणाऱ्या सुनीता नारायण यांनी भारतातील पर्यावरण क्षेत्रातील प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. त्यांनी जैविक शेती, आणि पर्यावरणीय धोरणांच्या संदर्भात संशोधन केले आहे, ज्यामुळे जागतिक पातळीवर महिलांच्या नेतृत्वाचे महत्त्व अधोरेखित होते. अशा महिलांनी पर्यावरणाच्या विविध पैलूंवर संशोधन करून शाश्वत विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण केले आहे.

ई) आव्हाने:

महिलांना पर्यावरण क्षेत्रात काम करताना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, आणि शैक्षणिक अडचणींमुळे त्यांना या क्षेत्रात आपले योगदान देताना अडथळे येतात. त्यांचे पारंपरिक ज्ञान आणि निसर्गाशी असलेले जवळचे नाते असूनही, महिलांना नेतृत्वाच्या संधी मिळवणे कठीण झाले आहे. यामुळे पर्यावरणीय संवर्धनात त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो. महिलांसमोरील काही महत्त्वपूर्ण आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

1. सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे:

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे हे महिलांसाठी सर्वात मोठे आव्हान आहे. पितृसत्ताक समाजरचना, जी आजही अनेक ठिकाणी प्रचलित आहे, त्यात महिलांना सार्वजनिक आणि व्यावसायिक जीवनात पूर्णपणे समाविष्ट होण्याची संधी मिळत नाही. विशेषतः ग्रामीण भागातील महिलांना सामाजिक बंधनांमुळे नेतृत्वाची संधी मिळणे कठीण होते. समाजातील काही गटांमध्ये महिलांना केवळ घराच्या चार भिंतींमध्येच मर्यादित ठेवले जाते, ज्यामुळे त्या पर्यावरणाच्या क्षेत्रात स्वतंत्रपणे काम करू शकत नाहीत.

सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून, महिला निसर्गाच्या संवर्धनात महत्वाची भूमिका निभावत असल्या तरी त्यांची सामाजिक ओळख अजूनही कमकुवत आहे. उदाहरणार्थ, अनेक ठिकाणी महिलांना निर्णय प्रक्रियेपासून दूर ठेवले

जाते, ज्यामुळे त्यांचा आवाज पर्यावरणीय धोरणांमध्ये मांडला जात नाही. या सांस्कृतिक बंधनामुळे महिलांना पर्यावरणीय प्रकल्पांमध्ये भाग घेण्यास अडचणी येतात. शिवाय, महिलांचे पारंपरिक ज्ञानही वेगवेगळ्या समाजांमध्ये कमी महत्त्वाचे मानले जाते, ज्यामुळे त्यांची क्षमता पूर्णपणे वापरली जात नाही.

2. आर्थिक अडचणी:

महिलांना पर्यावरण क्षेत्रात काम करताना भेडसावणाऱ्या आव्हानांमध्ये आर्थिक अडचणी एक महत्त्वाचा घटक आहेत. अनेक महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्त नसतात, ज्यामुळे पर्यावरणीय प्रकल्प किंवा उपक्रम राबवण्यासाठी त्यांना आवश्यक असलेल्या संसाधनांचा अभाव असतो. उदाहरणार्थ, कचरा व्यवस्थापन किंवा जलसंवर्धनाचे प्रकल्प चालवण्यासाठी आर्थिक पाठबळ आवश्यक असते, परंतु महिलांना निधी उभारणे कठीण होते. आर्थिक संस्थांकडून त्यांना सहकार्य मिळणे अवघड असते, कारण बहुतेक ठिकाणी महिलांच्या नावावर मालमत्ता नसते, ज्यामुळे कर्ज मिळवण्याचे त्यांचे मार्ग बंद होतात.

याशिवाय, महिला जर उद्योजिका म्हणून पर्यावरणीय क्षेत्रात काम करण्याचा विचार करत असतील, तर त्यांना आर्थिक पाठबळासाठी अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. अनेक वेळा आर्थिक समर्थन नसल्याने त्यांच्या उपक्रमांची सुरुवातच होऊ शकत नाही किंवा सुरू असलेले उपक्रम दीर्घकाळ चालवता येत नाहीत. परिणामी, महिलांचे पर्यावरण क्षेत्रातील योगदान मर्यादित राहते.

3. शैक्षणिक आणि तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव:

महिलांच्या शैक्षणिक आणि तांत्रिक कौशल्यांच्या अभावामुळे त्यांचे पर्यावरण क्षेत्रातील योगदान कमी होते. विशेषतः ग्रामीण भागातील महिलांना उच्च शिक्षण मिळवणे कठीण होते, ज्यामुळे त्यांना पर्यावरणीय विषयांमध्ये आवश्यक ज्ञानाची कमी पडते. अनेक वेळा महिलांना तांत्रिक कौशल्यांमध्ये गती नसल्यामुळे पर्यावरणीय उपक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो.

तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव हा पर्यावरण क्षेत्रातील महिलांसाठी मोठे आव्हान आहे. पर्यावरणीय प्रकल्पात सहभाग घेताना तांत्रिक ज्ञान असणे आवश्यक असते, जसे की पाणी साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानाचा वापर, नूतनीकरणीय ऊर्जा स्रोतांची उभारणी, कचरा व्यवस्थापनाची प्रक्रिया इत्यादी. परंतु, महिला जर या तांत्रिक बाबींमध्ये पारंगत नसतील, तर त्यांना प्रकल्पांचे नेतृत्व करणे कठीण होते. शैक्षणिक अभावामुळे अनेक वेळा महिलांना उपक्रमांची आखणी आणि त्यांची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात समस्या येतात. त्यामुळे पर्यावरणीय निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग कमी होतो.

4. धोरणात्मक आव्हाने:

पर्यावरण क्षेत्रात महिलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी पुरेशी धोरणे आणि संरचना नसल्यामुळे महिलांचे नेतृत्व खचवले जाते. महिलांच्या सहभागासाठी आणि नेतृत्वासाठी योग्य धोरणात्मक आधाराची गरज असते. अनेक सरकारे आणि संस्थांनी महिलांना पर्यावरणाच्या क्षेत्रात पुढे आणण्यासाठी प्रयत्न केले असले तरी, त्यांचा प्रभावीपणा कमी आहे. महिलांना केवळ पर्यावरणीय चळवळींमध्ये सहभागी होण्याचे प्रोत्साहन देणे पुरेसे नाही, तर त्यांच्या नेतृत्वाच्या संधींनाही अधिक महत्त्व देवून अधोरेखित केले पाहिजे.

बहुतेक वेळा महिलांचे निर्णय प्रक्रियेतले योगदान दुर्लक्षित केले जाते, ज्यामुळे त्यांची मतं किंवा अनुभव महत्त्वाचे मानले जात नाहीत. याशिवाय, अनेक जागतिक पर्यावरणीय मंचांवर महिलांच्या सहभागाची कमी उपस्थिती आहे. अशा मंचांवर महिलांची भूमिका वाढवण्यासाठी आणि त्यांना सक्रिय निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सामील करण्यासाठी विशेष धोरणांची गरज आहे.

5. राजकीय आणि प्रशासकीय आव्हाने:

महिलांना राजकीय आणि प्रशासकीय क्षेत्रात समानतेने सहभागी होण्याची संधी मिळत नाही. राजकीय क्षेत्रात महिला पर्यावरणविषयक धोरणांच्या निर्मितीत सहभागी झाल्या पाहिजेत, परंतु त्यांना त्यामध्ये अपुऱ्या संधी मिळतात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग अनिवार्य असला तरी, त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग आणि निर्णयक्षमतेचा अभाव राहतो. अनेक वेळा महिला केवळ नावापुरते पद भूषवतात, परंतु प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत त्यांना सहभागाची संधी मिळत नाही.

फ) संधी:

महिलांना पर्यावरणीय क्षेत्रात काम करण्यासाठी असंख्य संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. जागतिक, राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर शाश्वत विकास, हरित तंत्रज्ञान, आणि पर्यावरणीय संवर्धनाच्या दिशेने महिलांनी नेतृत्व आणि सहभाग वाढवला आहे. आधुनिक काळात पर्यावरणीय समस्यांवर मात करण्यासाठी महिलांचे योगदान आणि उद्योजकतेला महत्त्व प्राप्त होत आहे. विविध धोरणात्मक आणि तांत्रिक सुधारणांमुळे महिलांना पर्यावरणीय क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत.

1. जागतिक स्तरावरील संधी:

जागतिक स्तरावर महिलांच्या सहभागाची वाढती गरज ओळखून अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था, जसे की संयुक्त राष्ट्र संघ (UN) आणि जागतिक बँक (World Bank), यांनी महिलांच्या नेतृत्वाला प्रोत्साहन दिले आहे. शाश्वत विकासाच्या 2030 ध्येयांत महिलांचे नेतृत्व आणि सहभाग अधोरेखित केले गेले आहे.

उदाहरणार्थ, UN Women आणि United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) या संस्थांनी महिलांना पर्यावरणीय प्रकल्पांमध्ये नेतृत्व करण्यासाठी विशेष धोरणे आखली आहेत. यामुळे महिलांना हवामान बदल, जैवविविधतेचे रक्षण, आणि स्वच्छ ऊर्जा तंत्रज्ञानाच्या प्रकल्पांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्याची संधी मिळाली आहे. महिलांना जागतिक मंचांवर नेतृत्व मिळाल्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणात योगदान देण्याची संधी प्राप्त झाली आहे, जसे की पॅरिस कराराच्या अंमलबजावणीत महिलांनी महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे.

2. स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवरील संधी:

स्थानिक पातळीवर, विशेषतः भारत आणि इतर विकसनशील देशांमध्ये, महिलांना पर्यावरणीय क्षेत्रात नेतृत्व करण्यासाठी अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत. जलसंवर्धन, वनसंवर्धन, आणि जैवविविधतेच्या संवर्धनाच्या प्रकल्पांमध्ये महिलांनी महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

चिपको आंदोलन किंवा नर्मदा बचाव आंदोलन यांसारख्या ऐतिहासिक चळवळींनी महिलांना पर्यावरणीय चळवळींच्या केंद्रस्थानी नेले आहे. स्थानिक पातळीवर महिलांना शाश्वत शेती आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनासाठी नेतृत्वाची संधी मिळत आहे. पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पांमध्ये महिलांच्या सहभागाने शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेला गती दिली आहे.

3. उद्योजकतेतील संधी:

हरित तंत्रज्ञान, सेंद्रिय शेती, आणि नूतनीकरणीय ऊर्जा या क्षेत्रांमध्ये महिलांसाठी उद्योजकतेच्या संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत. पर्यावरणीय उद्योगात सेंद्रिय उत्पादनांपासून ते हरित इमारती, सोलर ऊर्जा, आणि इको-फ्रेंडली उत्पादनांपर्यंत अनेक व्यवसायांच्या संधी महिलांसाठी उपलब्ध झाल्या आहेत.

उदाहरणार्थ, महिलांनी सेंद्रिय शेती, जैविक खतांचे उत्पादन, आणि जलव्यवस्थापनाच्या बाबींमध्ये आपली उद्योजकीय क्षमता सिद्ध केली आहे. तसेच, कचरा व्यवस्थापन, सोलर कुकर उत्पादन, आणि पर्यावरणीय उत्पादनांच्या माध्यमातून महिलांनी आपले उद्योजकत्व विकसित केले आहे. हरित उद्योगांच्या वाढत्या मागणीमुळे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्यासाठी उत्तम संधी निर्माण झाल्या आहेत.

4. शैक्षणिक आणि तांत्रिक कौशल्यांच्या संधी:

पर्यावरणीय क्षेत्रात महिलांना अधिक संधी मिळवण्यासाठी शिक्षण आणि तांत्रिक प्रशिक्षणाच्या विविध कार्यक्रमांची रचना केली गेली आहे. महिलांसाठी विशेष पर्यावरणीय प्रशिक्षण कार्यक्रम, कार्यशाळा, आणि संस्थांनी दिलेले प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम यामुळे त्यांना अधिक कौशल्य प्राप्त होण्यास मदत होते.

महिला आता पर्यावरणीय तंत्रज्ञान, शाश्वत विकासाचे तत्त्वज्ञान, आणि पर्यावरण संवर्धनाच्या बाबतीत अधिक ज्ञान प्राप्त करत आहेत. शैक्षणिक संस्था आणि NGO यांच्यामार्फत राबवलेल्या विविध उपक्रमांमुळे महिलांना तांत्रिक क्षेत्रात देखील अधिक संधी मिळत आहेत. जसे की, सोलर पॅनेल तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण, जैविक शेतीचे तंत्रज्ञान, आणि जलसंधारण तंत्र यामध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे.

5. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव:

डिजिटल तंत्रज्ञानाने महिलांना पर्यावरणीय जागरूकता निर्माण करण्यासाठी आणि उपक्रम राबवण्यासाठी नवीन संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांचा वापर करून महिलांनी जागतिक पर्यावरणीय चळवळींमध्ये आपली भूमिका प्रभावीपणे बजावली आहे. यामुळे महिलांना आपले विचार आणि उपक्रम व्यापक पातळीवर पोहोचवण्याची संधी मिळाली आहे.

उदाहरणार्थ, महिलांनी सोशल मीडियावर पर्यावरणीय संकटांविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी अनेक ऑनलाइन मोहीम राबवल्या आहेत. तसेच, डिजिटल माध्यमांच्या साहाय्याने पर्यावरणीय उपक्रमांना निधी मिळवण्यासाठी क्राउडफंडिंगचा वापर करून महिलांनी प्रकल्प यशस्वी केले आहेत. अशा प्रकारे, डिजिटल तंत्रज्ञानाने महिलांच्या नेतृत्वाला आणि सहभागाला अधिक गती दिली आहे.

ग) समारोप:

हा शोधनिबंध २१ व्या शतकातील महिलांचे पर्यावरणीय नेतृत्व आणि योगदान अधोरेखित करतो. महिलांनी पर्यावरण संवर्धनात पारंपरिक ज्ञानाच्या आधारे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यांनी टिकाऊ कृषी पद्धती, जलस्रोतांचे व्यवस्थापन, आणि जैवविविधतेचे संरक्षण या क्षेत्रांत आपले योगदान दिले आहे.

महिला चिपको आणि नर्मदा बचाओ आंदोलनांमध्ये पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी पुढे आल्या, परंतु त्यांना सांस्कृतिक बंधने, आर्थिक असमानता, आणि नेतृत्वाच्या संधींचा अभाव यांसारख्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते. या आव्हानांचा सामना करत, महिलांनी शाश्वत विकासाच्या दिशेने अनेक संधींची निर्मिती केली आहे. पर्यावरणीय नेतृत्वात महिलांचा सहभाग वाढवून त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सामील करणे, ही पर्यावरणीय समस्या सोडवण्यासाठी आवश्यक आहे. याद्वारे, शोधनिबंध धोरणात्मक हस्तक्षेपांची आवश्यकता ओळखतो, ज्यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण होऊन पर्यावरणीय टिकाऊपणाकडे प्रभावीपणे वाटचाल करता येईल.

संदर्भ:

1. Choudhury, D. (2016). Women's leadership in environmental management: The case of India. *Journal of Environmental Studies*, 22(3), 345-356.
2. Dube, N., & Dutta, D. (2017). Gender and environmental sustainability: A study of women's contribution. *Environmental Sociology*, 3(2), 141-153. <https://doi.org/10.1080/23251042.2017.1292236>
3. Khosla, R. (2018). Women and climate change: The role of women in environmental conservation. *Environmental Research Letters*, 13(10), 1-10. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/aad206>
8. गोडबोले, व. (2019). पर्यावरणीय नेतृत्व: महिलांचे योगदान. *भारतीय पर्यावरण संशोधन*, 12(3), 55-67.
9. जाधव, आर., & साने, एस. (2020). महिला नेतृत्व आणि पर्यावरण संरक्षण. *पर्यावरण आणि विकास*, 5(2), 33-42.
10. कुलकर्णी, श. (2021). पर्यावरण संवर्धनात महिलांचा सहभाग: एक आढावा. *शोधपरिषद*, 10(4), 77-85.
11. नाईक, पी. (2018). पर्यावरणीय संरक्षणासाठी महिलांचे पारंपरिक ज्ञान. *विविधता आणि संरक्षण*, 7(1), 12-20.
12. पाटील, क. (2020). एकविसाव्या शतकात महिलांचे पर्यावरणीय नेतृत्व: आव्हाने आणि संधी. *महिला विकास आणि पर्यावरण*, 3(1), 45-58.
13. राणे, एस. (2022). जल व्यवस्थापनात महिलांचा सहभाग: भारतीय संदर्भ. *जलविज्ञान आणि संशोधन*, 9(2), 22-30.
14. साळुंखे, जे. (2019). आदिवासी महिलांचे पर्यावरणीय ज्ञान: एक अभ्यास. *समाजशास्त्र आणि पर्यावरण*, 6(3), 88-97.
15. शिंदे, र. (2020). पर्यावरणीय संरक्षणातील महिला: एक ऐतिहासिक आढावा. *भारतीय पर्यावरण इतिहास*, 14(2), 134-150.
16. 'स्त्री विश्व: पर्यावरणीय स्त्रीवाद'ची पावलं' दैनिक लोकसत्ता, १७ फेब्रुवारी, २०२४.
17. 'पर्यावरण क्षेत्रात महिलांचे मोठे योगदान' दैनिक लोकमत, ८ मार्च, २०१९